

ՍԻՐԱՐՓԻ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

Բանասիրական գիտ. թեկնածու, դոցենտ, ԵՊՀ

ՄԻՍԱԿԱՆ ԱՌԱՐԿԱՆԵՐԻ ՀԻՆՅԱՅԵՐԵՆԵԱՆ ԱՆՈՒԱՆՈՒՄՆԵՐԸ՝ ՈՐՊԷՍ ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱՅԻՆ ԿԱԶՄԻ ՀԱՐՍԱՏԱՅՄԱՆ ԱՂԲԻՒՐ¹

Հայերենի զարգացման ընթացքում մշտապես կարելոր նշանակություն է ունեցել բառապաշարը հայերեն գիտական անուանումներով հարստացնելու, հայ եզրաշինութեան եւ բառօգտագործման զարգացման հարցը: Հայ հին մատենագրութիւնը արդի հայերէնին է աւանդել զանազան բնագաւառների վերաբերող բազմաթիւ անուանումներ՝ բժշկագիտական, իրաւաբանական, լեզուական, եկեղեցական, տոմարագիտական եւ այլն: Իւրաքանչիւր ոլորտի եզրահամակարգ սերտորէն կապուած է ընդհանուր բառապաշարի հետ եւ դրա մի ենթահամակարգ է՝ իրեն յատուկ եզրոյթների ամբողջութեամբ:

Ներկայացուող յօդուածի նպատակը հայ ծիսական եզրոյթների՝ առանձնապէս եկեղեցական պարագաները բնութագրող բառերի քննութիւնն է²: Այդ նպատակի համար անհրաժեշտ ենք համարել առանձնացնել եկեղեցական առարկաների անունները, նշել արմատական բառերի ծագման աղբիւրներն ըստ Հր. Աճառեանի «Հայերէն արմատական բառարանի», Գ. Զահուկեանի «Հայերէն ստուգաբանական բառարանի», ինչպէս նաեւ վերջինիս «Հայոց լեզուի պատմութիւն. նախագրային ժամանակաշրջան» աշխատութիւնների: Դեռեւս նախագրային շրջանում հայերէնն ունեցել է կրօնապաշտամունքային ծէ-

¹* Ստացուել է՝ 10.05.2023, գրախօսուել է՝ 18.05.2023: Էլ. հասցէ՝ sirarpi87@list.ru: Ուսումնասիրութիւնն իրականացուել է ՀՀ ԿԳՄՄ Ֆինանսաւորման երաշխաւորուած թեմայի «Երեւանի պետական համալսարան հիմնադրամ» (21T-6B030) շրջանակում:

² Սոյն յօդուածում մենք քննել ենք միայն արմատական բառերը. բարդ եւ ածանցաւոր կաղապարներին կանդրադառնանք առաջիկայում:

սերին, արարողութիւններին վերաբերող բառաշերտ, որ մեզ հասել է Ե. դարից աւանդուած գրականութեան միջոցով, որոշ նախաքրիստոնէական բառեր հետագայում անցել են քրիստոնէութեանը: Թէեւ բառապաշարի կրօնակեղեցական բառաշերտը հիմնականում աւանդապահ է, այնուամենայնիւ պատմական զարգացման ընթացքում այստեղ եւս տեղի են ունեցել զանազան բնոյթի իմաստային փոփոխութիւններ՝ պայմանաւորուած լեզուական եւ արտալեզուական զանազան գործօններով³: Հայերէնի կրօնակեղեցական եզրահամակարգում մեծ թիւ են կազմում փոխառութիւնները՝ կատարուած ասորերէնից, յունարէնից եւ իրանական լեզուներից: Շատ փոքր թիւ են կազմում հնդեւրոպական ծագման բառերը:

Դիտարկուած բառերի համար բերուած են բնագրային օրինակներ, ինչը հիմք է դրածել մի կողմից ծիսական այդ եզրերի ճշգրիտ առանձնացման ու բացատրութեան, միւս կողմից նրանց՝ իբրեւ այդպիսին, եւ համաժամանակեայ, եւ տարժամանակեայ հայեցակէտերով գնահատելու համար՝ դրանով իսկ արժեւորելով հին հայերէնի կարեւորագոյն դերը արդի արեւելահայերէնի բառապաշարի հարստացման եւ եզրոյթային համակարգի ձեւաւորման ու համալրման հարցում:

«Մէս բառը փոխառեալ է վրացերէնից եւ նշանակում է կարգ, կանոն, վրաց.՝ *ծէսա*՝ կոչել, անուանել, իսկ ծիսագիտութիւնը եկեղեցական արարողութիւններ կատարելու սահմանուած կանոնի գիտութիւնն է: Հայ եկեղեցւոյ ծէսը կարգադրուած է մեր սրբազան Հայրապետներուն կողմէ, Աւետարանի ոգիին եւ դաւանութեան համաձայն, եւհայ եկեղեցւոյ աստուածային պաշտամունքը՝ իր այլազան մասերով՝ կը կազմէ ներդաշնակութիւն մը, որուն արտայայտութիւնը իր հոգեւոր նպատակին հասցնելու համար.... հասկացողութիւն պէտք է, ջանք եւ խնամք պէտք է, վերջապէս պէտք է հոգեւոր եռանդ եւ բարեպաշտութիւն»⁴:

³ Տէս Ս. ՊԱՊԻԿԵԱՆ, Հայ կրօնակեղեցական բառապաշարը եւ նրա պատմական զարգացումը: Սեղմագիր, Երեւան, 2017, էջ 30: Մէս բառի «անցած ուղին» առաւել մանրամասն ներկայացնում է Վարդգէս Ուրիշեանը. «Մէս բառը յունարէնէ վրացերէնի անցած ատեն արկածի մը հանդիպած է... «ըսմ, թասմիա» «անուն եւ անուանում». թեսմոսին մոտ-ը ամբողջութեամբ մասնիկ կարծուելով սղուած է (մինչդեռ թեսմ-ոս պէտք էր ըլլար). եւ հայերէնը նոյն սխալ ժառանգուած բառը ընդունած է իբրեւ ճիշդ: Տէս Վ. ՈՒՐԻՇԵԱՆ, Մեր արմատները նոր լոյսի տակ, հտ. 1, Granada Hills, 1995, էջ 147:

⁴ Տէս ՂԵՌՈՆԴ ԱՐՔ. ՉԷՊԷՅԵԱՆ, Ծիսական գիտելիքներ, Անթիլիաս-Լիբանան, 1986, էջ 11, 18:

Մեր քննութեան նիւթը հանդիսացող բառերը բաժանել ենք հետեւեալ իմաստային խմբերի. ա) կահ-կարասի եւ հարակից զանազան պարագաներ նշանակող բառեր՝ աթոռ, աշտանակ, աւազան, բշխուն, կանթեղ, կերոն, մոմ, նկատ, նշխար, շուշիայ, ջան, սեղան եւ այլն, բ) անօթներ, սպասք նշանակող բառեր՝ բաժակ, բուրուառ, գանձանակ, կոնֆ, մաղդմայ, պնակ, սկիհ, սպաս եւ այլն, գ) զարդեր, խաչեր նշանակող բառեր՝ ճանանչ, խաչ, պնակէ, գաւազան, դ) անուշահոտութիւն արտայայտող բառեր՝ խումկ, միւռոն: Ծիսական բովանդակութեամբ եզրոյթներն արժեւորել ենք՝ ելնելով էդ. Աղայեանի այն մօտեցումից, որ լեզուի ամբողջ բառապաշարը եզրագիտական տեսակէտից բաժանուած է երեք կարգի՝ 1. ոչ եզրոյթային բառեր, 2. եզրոյթային բառեր, որոնք սովորական գործածութեամբ բառ են, բայց եզրաբանօրէն մասնաւորուած գործածութեամբ՝ եզրոյթ, 3. եզրոյթներ, որոնք ունեն միայն եզրաբանական նշանակութիւն⁵: Մեր ընտրանքում ընդգրկուած բառերը բաժանուած են վերջին երկու խմբերի միջեւ՝ ա) բուն ծիսական իմաստ ունեցող բառեր, որոնք արժեւորուած են որպէս եզրոյթներ, օրինակ՝ բուրուառ, բշխուն, խումկ, միւռոն եւ այլն, բ) բառեր, որոնք ի թիւս այլ իմաստների՝ ունեն նաեւ ծիսական բովանդակութիւն՝ աթոռ, աշտանակ, աւազան, գանձանակ, կանթեղ, ճանանչ եւ այլն:

Սոյն հետազոտութեան համար նիւթ են ծառայել կրօնագիտական եզրահամակարգին նուիրուած ուսումնասիրութիւններ, յայտնի բացատրական եւ մասնագիտական բառարաններ⁶, մատենագրական տարբեր աղբիւրներ:

Անդրադառնանք կահ-կարասի նշանակող բառերին.

⁵ Տէս Է. Գ. Աղայեան, Ընդհանուր եւ հայկական բառագիտութիւն, Երեւան, 1984, էջ 320:

⁶ Գ. Արեւսեփեան, Հ. Սիրմեւեան, Մ. Արեւսեփեան, Նոր հայկազեան բառարան (ՆՀԲ), հտ. 1, Երեւան, 1979, հտ. 2, Երեւան, 1981: Ռ. Ղազարեան, Գրաբարի բառարան (ԳԲ), Երեւան, 2000: Առձեռն բառարան հայկազեան լեզուի (ԱԲ), Վենետիկ, 1865: Հ. Բ. Առաքեան, Հայերէն արմատական բառարան (ՀԱԲ), Երեւան, 1926: Ս. Մ. Արեւսեփեան, Հայերէն բացատրական բառարան (ՀԲԲ), Երեւան, 1944: Հ. Բ. Արեւսեփեան, Հայերէն ուղղագրական-ուղղախօսական-տեքնիկական բառարան, Երեւան, 1973: Գ. Ջաշոփեան, Հայերէն ստուգաբանական բառարան, Երեւան, 2010: Լ. Յովսէփեան, «Գրաբարի բառարան. Նոր հայկազեան բառարանում չվկայուած բառեր», Երեւան, 2010: Ռ. Ղազարեան, Հ. Արեւսեփեան, Միջին հայերէնի բառարան (ՄՀԲ), Երեւան, 2009: Է. Գ. Աղայեան, Արդի հայերէնի բացատրական բառարան (ԱՀԲԲ), Երեւան, 1976: Ժամանակակից հայոց լեզուի բացատրական բառարան (ԺՀԲԲ), Երեւան, 1969: Լ. Խաչատրեան, Գրաբարի բացատրական բառարան. ձեւաբանօրէն տարարժէք բառեր, Երեւան, 2003: Լ. Խաչատրեան, Գրաբարի բացատրական բառարան, Երեւան, 2003: Մ. Աղայեան, Ա. Բ. Օրմանեան, Ծիսական բառարան (ԾԲ), Անթիլիաս-Լիբանան,

Աթոռ բառի ծագումն անյայտ է: Գ. Զահուկեանն այն դասում է այնպիսի բառերի թուին, որոնք համեմատաբար նոր են եւ բացակայել են վաղնջահայերէնում⁷: Այս բառի համար ԳԲ-ում եւ ՆՀԲ-ում նշում են հետեւեալ իմաստները՝ 1. նստարան թիկնակով կամ առանց թիկնակի, 2. նստարան՝ բնական կարիքների համար, 3. գահ, 4. պաշտօն կամ իշխանութիւն՝ հոգեւոր եւ աշխարհիկ իմաստներով (փխբ.)՝ «....բայց միայն արթոռվս ի վերոյ եղէց ես քան զքեզ» (Մննդ. ԽԱ. 40), 5. եպիսկոպոսական ժառանգական իշխանութիւն. «....եւ տալ փոխանակ նորա յարոն եպիսկոպոսապետութեանն Հայոց զՍուրմակն զայն»⁸, 5. եպիսկոպոսական աթոռանիստ. «....ի նոցին իսկ նախարարացն հալածեցաւ յարթոռոյն»⁹: Հայերէնի բարբառներում արթո բառը գործածուում է նաեւ որպէս՝ ա) գութանի շորրորդ լուծը, բ) կրօնական մի շարք տօներին՝ պասին նախորդող շաբաթը, օրինակ՝ Աստուածածնի արթո: Այսօր բառը պահպանել է պաշտօնի կամ իշխանութեան խորհրդանշի իմաստը եւ հոգեւոր, եւ աշխարհիկ բնագաւառներում:

Սեղան բառի ծագումն անյայտ է¹⁰: Սա նոյնպէս բազմիմաստ բառ է, որի համար ԳԲ-ում նշում է եւթն իմաստ, որոնցից երեքն ունեն կրօնական բովանդակութիւն՝ 1. կարասի՝ ճաշասեղան, 2. կերակուր, 3. հացկերոյթ, կոշտնք, 4. դրամափոխի վաճառասեղան, 5. զոհասեղան, զոհարան, բազին. «Եւ առցես ի ձեռաց նոցա եւ հանցես ի սեղանն ողջակիզաց» (ՀԳԱ¹¹, Ելք ԻԹ. 25), 6. պատարագ մատուցելու սեղան եկեղեցում, խորան. «Եւ սրբեցից զխորան վկայութեան եւ զսեղանն» (Ելք ԻԹ. 44), 7. Քրիստոսի խաչը. «Ոչ է հաճոյ մեզ թողուլ մեզ զԲանն Աստուծոյ եւ պաշտել զսեղանս» (Գործք Զ. 2):

1979: Համաբարբառ գրաբար Աստուածաշնչի, Երեւան, 2012 (ՀԳԱ): ՅՈՎՀ. ԶՕՀՐԱՊԵԱՆ, Աստուածաշունչ Մատեան Հին եւ Նոր Կտակարանաց, Վենետիկ, 1805:

⁷ Այդ թուին են պատկանում նաեւ մեր ընտրանքում ընդգրկուած սեղան, կանթեղ, մով բառերը (տե՛ս Գ. ԶԱՀՈՒԿԵԱՆ, Հայոց լեզուի պատմութիւն. նախագրային ժամանակաշրջան (այսուհետեւ՝ ՀԼՊ), Երեւան, 1987, էջ 264:

⁸ Տե՛ս «Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց», Տփղիս, 1913, էջ 349:

⁹ Անդ. էջ 158:

¹⁰ Գուցէ բնիկ հնդեւրոպական *k'eil*՝ ծածկել, պահել կամ քեֆել արմատից լինի կամ փոխառութիւն է գնչուական *salan* կամ *selan* բառից եւ տառադարձութեամբ մտել է Սուրբ Գրքի քրդերէն թարգմանութեան մէջ (տե՛ս Գ. ԶԱՀՈՒԿԵԱՆ, Հայերէն ստուգաբանական բառարան, Երեւան, 2010, էջ 675): Հ. Բ. ԱՃԱՌԵԱՆ, Հայերէն արմատական բառարան, Երեւան, 1926, հտ. 4, էջ 199):

¹¹ Այսուհետեւ ՀԳԱ-ից բերուող օրինակների մօտ կնշենք միայն աստուածաշնչեան գրքերի անունները:

Սեղան բառն այսօր ոչ միայն պահպանել է իր բոլոր իմաստները, այլև արտայայտում է այլ բնագավառների (երկրաչափ., աստղագիտ.) եզրույթներ եւս: Նրանով կազմուած են բազմաթիւ դարձուածքներ:

Աւագան՝ տաշտ, լուացարան, գուռ: Իրանեան փոխառութիւն է, որի հիմքն անյայտ է¹²: Նշանակում է՝ 1. տաշտ, կոնք, լուացարան, 2. որպէս եկեղեցական եզրույթ՝ մկրտարան. «Եւ փութացաւ թափեաց զսափորն յաւագանն» (Ծննդ. ԻԴ. 20), 3. մկրտութիւն, ապաշխարութիւն. «...ըստ իւրում ողորմութեան ապրեցոյց զմեզ ի ձեռն աւագանին միւսանգամ ծննդեանն» (Տիտ. Գ. 5): Արդի հայերէնում բառն ունի նաեւ այլ բնագավառներին պատկանող եզրույթային նշանակութիւններ՝ ընդերքում հանքատեսակի ընդգրկած տարածութիւնը (երկրբ.), երիկամներում մէզի կուտակման տեղը (կզմիս.), լճի մէջ թափուող գետերի ու վտակների ամբողջութիւնը (աշխգր.), օրինակ՝ Սեւանի աւագան:

Աշտանակ բառը փոխառեալ է իրանական անստոյգ աղբերից՝ *atistanak*՝ թերեւս -անակ՝ *anak*՝ իրանական վերջածանցով կազմուած¹³: Ունի հետեւեալ իմաստները՝ 1. մոմակալ, ճրագակալ, 2. պատին ամրացուող մետաղեայ յարմարանք էլեկտրալամպի համար, 3. որպէս ծիսական առարկայ՝ եօթնաստեղնեան ճրագակալ, «որ ջահընկալի ձեռնադրութեան ատեն եպիսկոպոսէն կը տրուի նուիրեալին ձեռքը՝ իշխանութիւն տալով կատարելու եկեղեցւոյ լուսավառութիւնը»¹⁴. «Եւ եկն եմուտ... առ նա զսեղանն ոսկի, եւ զաշտանակն լուսոյ» (Ա. Մակար. Ա., 23): Աշտանակները սովորաբար պիտի լինեն տասներկուսը՝ իրենց յարմար մոմեղէնով: Լինում են՝ աշտանակ բազմաստեղնեան, աշտանակ բեմի, աշտանակ գրակալի, մոմակալ եւ այլն:

Մոմ՝ պահլ. *mom* արմատից, որ նշանակում է մեղրամոմ, կեռոն: Ունի մի քանի իմաստ. 1. մեղուի արտադրած կակուղ դեղնաւուն նիւթը, 2. այն նիւթը, որի վրայ մատանին են դրոշմում, 3. նամակների կնքամոմ, 4. իբրեւ ճրագ գործածուող բամբակէ պատրոյգ: Հին Կտակարանում նշուած է, որ մոմ էին գործածում Վկայութեան խորանում եւ Սողոմոնի

¹² Կայ պարսկ. *abzan*՝ ջրէղջ, բայց այս բառը չէր կարող տալ հայերէն աւագան ձեւը, քանի որ սա ենթադրում է պահլավերէն *apazan*, ուստի հայ.՝ ապագան: Բայց կայ նաեւ ասոր. *avzana* (մկրտութեան աւագան)՝ պարսկերէնից փոխառեալ, որի *v* ձայնը համապատասխան է հայերէն *ւ*-ին, ուղղակի վերջաւորութիւնը տարբեր է (տես Հ. Ս. ԱՃԱՌԵԱՆ, ՀԱՔ, հտ. 1, էջ 352):

¹³ Տես Գ. ԶԱՀՈՒԿԵԱՆ, ՀԼՊ, Երեւան, 1987, էջ 569:

¹⁴ ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, Ծիսական բառարան (այսուհետեւ՝ ՄԲ), Անթիլիաս-Լիբանան, 1979, էջ 77:

տաճարում լուսաւորութեան համար, իսկ քրիստոնէութեան ընդունումով այն դարձաւ նաեւ բարեպաշտութեան եւ զոհաբերութեան արտայայտչաձեւ. «Մոմ է ի պնակիասն, որ դիւրաւ փխրի» (ՆՀԲ, 2, 296):

Կերոն՝ փոխառութիւն յունարէնից՝ χηριον՝ մեղրամոմ, որից նաեւ վրացերէն՝ կերէոնի, լատ. cera, ֆրանս.՝ cire¹⁵: Նշանակում է նաեւ ջահ: Կերոնները մեծ մոմեր են՝ եկեղեցական տարբեր արարողութիւնների ժամանակ գործածուող:

Կանթեղ՝ լուսաւորութեան յարմարանք՝ արծաթեայ կամ պղնձեայ անօթ, որի մէջ լցնում են ձէթ եւ պատրոյզ դնելով՝ վառում: Բառը փոխառեալ է յունարէնից՝ χανδηλα՝ կանթեղ, կախուած նրազ, որն էլ իր հերթին՝ լատ. candelա՝ ջահ, մոմ բառից. վերջինս ծագել է candere՝ փայլել բայից եւ փոխառուել շատ լեզուների մէջ: Յետնաբար դարձել է կանթեղն, որից սեռական՝ կանթեղան¹⁶: Փոխաբերաբար բառը նշանակում է նաեւ լոյս, լուսաւորութիւն: Եկեղեցում կանթեղն ամրացնում են Սուրբ Սեղանի կամ սրբապատկերների առջեւում: «Լոյս ճրագացն եւ կանթեղացն եկեղեցւոյ բորբոքեալ տոշորէր»¹⁷:

Ջահ բառը Հր. Աճառեանը համեմատում է ուտիերէն նաւ՝ ջահ բառի հետ, սակայն ըստ Գ. Զահուկեանի՝ ավելի հաւանական է սրա իրանական փոխառութիւն լինելը¹⁸: Ունի հետեւեալ իմաստները. 1. դիւրավառ խրճերից բոցավառ ճրագ, 2. պայծառ վառուող մոմեղէն կամ կանթեղ, 3. պայծառ խարոյկ, 4. արեւի սկաւառակի վրայ երեւացող կէտ (աստղբ.), 4. վեհ գաղափարի խորհրդանշան, ուղենիշ (փխբ.): ՆՀԲ-ում նշուած է նաեւ որպէս եկեղեցական եզրոյթ՝ զարդ եկեղեցեաց առկախեալ: «...ջահս այս՝ ճախր առեալ ի գլուխ կաթուղիկէիս» (ՆՀԲ, 2, 668):

Շուշփայ/շուշպայ՝ 1. սաւան կամ նման շորեղէն, 2. սկիհը մաքրելու կամ ծածկելու շոր, 3. սրբերի մասունքների կամ Աւետարանի պատանք: Փոխառեալ է ասորերէնից՝ šūšappā՝ գլխի ծածկոց, քող: Միջին հայերէնում՝ շուշփէ տարբերակով՝ սրբերի մասունքներ, խաչ կամ աւետարան փա-

¹⁵ ՆՀԲ-ում՝ մոմեղէն գլխաբառի տակ, իբրեւ գաւառական բառ՝ կերոն (տե՛ս ՆՀԲ, հտ. 2, էջ 296), իսկ ՀԲԲ-ում գլխաբառը նշուած է կերոն (տե՛ս Ս. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՅ, ՀԲԲ, հտ. 2, էջ 428):

¹⁶ Տե՛ս Հր. ԱՃԱՌԵԱՆ, ՀԱԲ, հտ. 2, էջ 514:

¹⁷ Դազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց: Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, Երեւան, 1982, էջ 86:

¹⁸ Տե՛ս Հր. ԱՃԱՌԵԱՆ, ՀԱԲ, հտ. 4, էջ 119: Գ. ԶԱՀՈՒԿԵԱՆ, Հայերէն ստուգաբանական բառարան, էջ 649:

թաթելու շոր. «Ետուն ի դուռն Ս. Խաչին.... եւ ոսկէթել շուշփէ մի վառին խաչին» (Ժէ, ՀԶՀ, Ա., 52)¹⁹: Երբեմն գործածուում է դաստառակի²⁰՝ անձեռոց կամ սփռոց իմաստով: ՆՀԲ-ում այն նոյնացուում է զօրփուրայի²¹ հետ՝ մաքուր կտաւ որպէս սնդոն Սուրբ սեղանոյ եւ որպէս մաքրիչ սկիռոյ. «Առցեն զշիշս ծածկեալ պրիսմեղէն շուշփայիմն» (ՆՀԲ, 2, 491):

Բշխում՝ ընտիր կտորից ասեղնագործուած դաստառակ, որ գործածուում են եկեղեցիներում հաղորդութեան ժամանակ: Բառը փոխառեալ է պարսկերէնից՝ *pis*՝ առջելը + *xun* կամ *xan*՝ սեղան բառերից (սրանից նաեւ՝ վրաց.՝ փեշխվանի), ուստի բշխում բառը պէտք է կարդալ ըստ յետին տառադարձութեան՝ փշխում²²: Մ. արք. Օրմանեանը բառը կարծում է բաշխօն՝ հաղորդութիւն բաշխուելէ առնուած²³:

Նշխար՝ պահլ. *nixur*²⁴: Բազմիմաստ բառ է. 1. կերակրի մնացորդ, 2. որեւէ բանի նմուշ, 3. նամակները կնքելու կաշուն խեժային նիւթ, 4. կրօնական իմաստով՝ սրբերի կմախփից մասունք. «Եւ նշխարն ի զոհէ անտի՝ Ահարոնի եւ որդւոց իւրոց լիցի» (Ղեւտ. Բ. 3), 5. տափակ հաց՝ մի երեսին Քրիստոսի խաչելութիւնը: Սա պատարագի ժամանակ փոքրիկ կտորներով բաժանուում է հավատացեալներին²⁵. «Ահաւասիկ նշխար, դիր՛ զայդ առաջի քո եւ կէր» (Ա. Թագ. Թ. 24):

Նկատ՝ կոթաւոր փայտ՝ տափակ երեսին ասեղներ ցցած, որ օգտագործուում էր նշխարը թխելուց առաջ այն ծակծկելու համար: Հր. Աճառեանն այս բառը կապում է պարսկ., արաբ. *nuqta*՝ նկտայ՝ կէտ բառի հետ՝ իբրեւ կիտուած, կէտ-կէտ նշան²⁶:

Անդրադառնանք անօթներ, սպասք նշանակող բառերին.

¹⁹ Հայերէն ձեռագրերի Ժէ. դարի յիշատակարաններ (1601–1620 թթ.), հտ. Ա., Երեւան, 1974:

²⁰ Փոխառեալ է պահլ. *dastarak*, որ աւանդուած չէ, բայց նոյնը հաստատուում են հայերէնի հետ պարսկ. *dastar*՝ թաշկինակ, գլխի փաթոց (տե՛ս Հր. Աճառեան, ՀԱԲ, հտ. 1, էջ 627):

²¹ Գորփուրայ՝ լատ. փոխառ.՝ *corporalis*՝ մարմնակալ. քառակուսի ճերմակ կտաւ, որ լատին եկեղեցում պատարագիչը փռում է սեղանին եւ վրան դնում սկիհը եւ սրբագործեալ նշխարն առանց մաղզմայի (տե՛ս Հր. Աճառեան, ՀԱԲ, հտ. 1, էջ 585: ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՅ, ՀԲԲ, հտ. 1, էջ 466):

²² Տե՛ս Հր. Աճառեան, ՀԱԲ, հտ. 1, էջ 458:

²³ Տե՛ս ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, ԾԻ, էջ 93:

²⁴ Նիշխար, նիշխար՝ նիշ՝ մնացորդ + խար՝ դարման, անասնակերի մնացորդ (տե՛ս ՆՀԲ, հ. 1, էջ 929):

²⁵ Սա պատկանում է իրանականից հայերէնին անցած այն բառերի թուին, որոնք ընդհանուր իմաստից ստացել են մասնակի իմաստ (տե՛ս Գ. ԶԱՀՈՒԿԵԱՆ, ՀԼՊ, էջ 578):

²⁶ Տե՛ս Հր. Աճառեան, ՀԱԲ, հտ. 3, էջ 457:

Բաժակ՝ պահլ. *փոխառություն է՝ bazak հոմանիշից, որը թեև աւանդուած չէ, բայց հաստատուում է հայերէնի հետ այլ փոխառություններով: Իրանեան բառի արմատն է՝ bəj, բաժանել՝ կազմուած իրանական -ակ ածանցով*²⁷: Ունի հետեւեալ իմաստները. 1. ապակեայ զլանածեւ անօթ, 2. բաժակի պարունակությունը՝ որպէս տուեալ հեղուկի քանակային միաւոր (փխն.), 3. ծաղկի թերթերը շրջապատող տերեւների բաժականման պսակը (բսբ.), 4. փորձություն, փորձանք (փխբ.): Կրօնական եզրաբանութեան մէջ բաժակ նշանակում է պատարագի ժամանակ օրհնուած գինին՝ որպէս հաղորդութիւն: «Այս բաժակ է նոր ուխտ իմով արեամբ վասն ձեր հեղելոյ» (Ղուկ. ԻԲ. 20): Բաժակ բառին հոմանիշ է նաեւ բաժկամանը կամ ժամանոցը:

Բուրուառ՝ անուշահոտութեան համար գործածուող կրակի մետաղեայ ամանը, որտեղ խունկ են վառում: Պահլ. *փոխառություն է՝ կազմուած պարսկ. boy՝ հոտ, բոյր բառից՝ ուար/ւառ միջին իրանական ածանցով. իրանեան բառի բուն արմատն է նախալեզուեան -bheudh՝ արթուն հսկել, զգալ*²⁸. «Եւ արար զսեղանն պղնձապատ ի բուրուառացն պղնձեաց» (Ելք ԼԸ. 1): Եկեղեցում խունկ պահելու տուփերն անուշում են նաեւ խնկաման, խնկակալ, խնկանոց, խնկարան: Արդի հայերէնում բուրուառ բառը փոխաբերական իմաստով նշանակում է նաեւ գովք, փառաբանութիւն:

Գանձանակ-ը փոխառեալ է պարսկերէնից՝ *ganjanak՝ կազմուած միջին իրանական -anak*²⁹ վերջածանցով՝ գանձարան. 1. դրամ պահելու արկղ, 2. եկեղեցում պահուող տուփ, որի մէջ դրամ են գցում հաւատացեալները. «...տեսանէր, թէ զիարդ ժողովուրդն արկանէր պղինձ ի գանձանակն» (Մարկ. ԺԲ. 41): Գանձանակները տարբեր կիրառություններ ունեն՝ քահանայից գանձանակ, հաստատուն գանձանակ բեմի վրայ՝ եկեղեցու ընդհանուր պէտքերի համար: Արդի հայերէնի բառարաններում գանձանակ նշանակում է նաեւ տուփի մէջ գցուած նուէրը:

Մաղզմայ (մաղազմայ)՝ փոքրիկ սկաւառակ՝ արծաթեայ երեսով եւ ներսից ոսկեզօծ ափսէ, որի վրայ դրուում է հաղորդութեան նշխարը, եւ որով ծածկում են սկիհը: Ասորերէնից կամ պարսկերէնից փոխառուած

²⁷ Տէս նոյն տեղում, հտ. 1, էջ 380: Գ. Աւանդեան, ՀԺՊ, էջ 519, 568:

²⁸ Տէս ՀԲ. Աւանդեան, ՀԱԲ, հտ. 1, էջ 471: Գ. Աւանդեան, ՀԺՊ, էջ 569:

²⁹ Տէս Գ. Աւանդեան, ՀԺՊ, Երեւան, 1987, էջ 569:

ինչ-որ անծանօթ բառ է³⁰. «Հրամայեաց ոսկեղէն զմաղզմայս բերել եւ անոյշ գինուով զնշխարսն հրամայէր լուանալ» (ՆՀԲ, 2, 199):

Պնակ՝ փոխառեալ է յունարէնից՝ πινάξ պնակ, ափսէ, որից էլ՝ ասոր. pinka՝ ափսէ, վրաց.՝ պինաֆի: Յունարէն բառը ծագում է փայտ, տախտակ իմաստից³¹: Որպէս ծիսական առարկայ՝ «...պզտիկ ու մէկ ձեռքով բռնուելու յարմար ափսէներուն, զոր ժողովուրդին նուէրները հաւաքելու համար կը շրջագայեն քահանաներն ու թաղականները³²»: «Զարտաքին բաժակին եւ զպնակին սրբէք» (Ղուկ. ԺԱ. 39): Սրա հետ իմաստային կապ չունի պնակէ -ն, որի մասին կիսօսենք ստորեւ:

Կոնֆ՝ փոխառեալ է յունարէնից՝ խեցեմորթ, խեցի. κογχη³³: Բազմիմաստ բառ է. 1. լայն եւ մեծ տաշտ, 2. մարդու իրանի ոսկրային գօտի (կզմիս.), 3. խեցեմորթի մի տեսակ, կոնքաձեւ նստարան, 4. արտաքին ականջի կոնքաձեւ խորուքիւնը (կզմիս.): Որպէս եկեղեցական եզրոյթ՝ նշանակել է. ա) քահանայի սենեակը հին հրէական տաճարում, բ) եկեղեցում պատարագի ժամանակ պատարագչի ձեռքերի մօտ պահուող արծաթեայ, պղնձեայ կամ արոյրէ աման՝ ձեռքերը կամ սկիհը լուանալու համար³⁴: Պատարագի ժամանակ կոնքի հետ միասին ժամարարին է մատուցում նաեւ փարչը կամ ջրամանը, որ սկիհը լուանալու համար նախատեսուած աման է³⁵. «Թէ փարջն լի է, լաւ է» (ՆՀԲ, 2, 937): Կայ նաեւ նշխարփարջ՝ նշխարի ջուրը լցնելու փարջ, նշխարակուծ՝ անօթ ի պէտս գործելոյ զնշխար պատարագի (ՆՀԲ, 2, 437):

Սկին (սկահ, սկի)՝ փոխառեալ է ասորերէնից՝ esqəfa՝ մեծ բաժակ, հաղորդութեան բաժակ. սա էլ փոխառեալ է յունարէնից եւ համարուում է ծագած նախալեզուեան sqabh՝ ֆեռել արմատից³⁶: Սկիհն արծաթեայ բաժակ է՝ ըմպանակ՝ ներսի կողմից ոսկեզօծուած, որի մէջ լցնում են նուիրագործելու գինին պատարագի ժամանակ: «Այրն առ որում սկիհն գտաւ՝ նա եղիցի իմ ծառայ» (Ծննդ. ԽԳ. 17):

³⁰ Ինչպէս նշում է Հր. Աճառեանը, թէեւ Հիւբշմանը բառը համարում է պարսկերէնից փոխառեալ, սակայն, իր կարծիքով, սա ասորական փոխառութիւն է՝ ինչ-որ lzm արմատից՝ այլ վերջաւորութեամբ (տես ՀԱԲ, հտ. 3, էջ 238):

³¹ Տէս Հր. ԱճԱՌԵԱՆ, ՀԱԲ, հտ. 4, էջ 92:

³² ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, ԾԲ, էջ 176:

³³ Գ. Զահուկեանը համարում է՝ խօսակցական լեզուից եկող հին բառերից է, որոնց մէջ յունական վերջաւորութիւններն ընկնում են (տես Գ. ԶԱՀՈՒԿԵԱՆ, ՀԼՊ, էջ 627):

³⁴ Տէս ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, ԾԲ, էջ 145:

³⁵ Բառը փոխառեալ է թուրքերէնից՝ parç՝ ջուր խմելու հողէ կամ մետաղէ յատուկ կոթաւոր աման, վրաց.՝ փարչի (տես Հր. ԱճԱՌԵԱՆ, ՀԱԲ, հտ. 4, էջ 490):

³⁶ Անդ, էջ 226:

Սպաս՝ պահլաւ. spas՝ ծառայութիւն... նախաձենն է հնխ. spek- արմատը, որի միւս ժառանգներից են լատ.՝ speкто, գերմ.՝ spiare՝ նայել, հսկել³⁷: ՆՀԲ-ում նշուում է բառի ութ իմաստ՝ երկուսը կրօնական. 1. սպասաւորութիւն, ծառայութիւն, 2. կարասի, ամանեղէն, հանդերձանք, 3. թանկարժէք իրեր, զարդեր, 4. Կերակուր, 5. կոշունք, կերուխում, 6. սպասաւոր, 7. եկեղեցական իրեր՝ սկիհ, տաճարի սուրբ բաժակ. «...դարձուցից ի տեղիդ յայդ զամենայն սպաս տանն Տեառն» (Երեմ. ԻԸ. 3), 8. պատարագի ժամանակ օրհնուող հացը եւ գինին. «Յորժամ սպաս առնիցես, դիր զսեղանն առաջի խաչին» (ՆՀԲ, 2, 736):

Անուշահոտ ծուխ արձակող նիւթեր նշանակող բառեր.

Խունկ՝ պահլ. xunk կամ xung ձեւից, որը կորած է, բայց պարսկերէնում կայ: ԳԲ-ում նշուած է հետեւեալ իմաստներով. 1. արեւադարձային ծառերի կեղեւից ստացուող անուշահոտ խէժ, 2. ընդհանուր անուն անուշահոտ խէժերի՝ կնդրուկի, ստաշխի, հալուէի եւ այլն: Խոնկը եկեղեցիներում գործածուում է որպէս անուշահոտութիւն, որով յարգանք է մատուցում Աստծուն՝ ընդունելու մեր աղօթքը: «Ուղիղ եղիցին աղօթք իմ որպէս խունկ առաջի քո, Տէր» (Սաղմ. ՃԽ. 2):

Միւռոն (միւռոն, մեռոն)՝ անուշահոտ բուսական իւղ, օծման իւղ, որ եկեղեցում Սուրբ Հոգու շնորհների նշանն է: Բառը փոխառեալ է յունարէնից՝ μύρον՝ հեղուկ անուշահոտութիւն, հոտաւէտ իւղ: Ծագում է նախալեզուեան smer՝ ֆսել, օծել արմատից, սրանից նաեւ վրաց. միւռոնի: Ոմանք մեկնում են մեռանել արմատով: Հին Կտակարանում թարգմանուած է իւղ, իսկ միւռոն բառն աւելի ուշ է երեւում՝ «...Զհետ հոտոյ իւղոց քոց ընթացցուք մեք» (Երգ Ա. 3): Թրքախօս հայոց մէջ կայ մեռոնսուզ բառը՝ անմեռոն, մահմեդական իմաստով՝ կազմուած թուրքերէն suz բացասական մասնիկով³⁸: Մեր եկեղեցու մէջ ժողովրդական շատ արտայայտութիւններ կան այս բառով, քանի որ մեռոնը սուրբ է համարուել՝ մեռոնահաճ անել, մեռոնը վկայ, երեսիմ մեռոն չկայ եւ այլն: Միւռոնը պահուում է միւռոնամանում, որը նոյնպէս ծիսական առարկայ է:

Որպէս ծիսական զարդեր անուանող բառեր՝ առանձնացրել ենք հետեւեալ եզրոյթները.

³⁷ Անդ, էջ 262:

³⁸ Անդ, հտ. 3, էջ 327:

Գաւազան՝ պահլաւ.՝ gavazan՝ եզ քշելու երկար փայտ։ Բազմիմաստ բառ է. 1. ծառի ոստ՝ իբրեւ մահակ, 2. մարդկանց ծեծելու ցուպ, 3. թագաւորական կամ հայրապետական գաւազան՝ իբրեւ իշխանութեան նշան, 4. ցուցակ թագաւորների եւ հայրապետների յաջորդութեան, 5. ծիածանի գոյների իւրաքանչիւր շերտը, 6. վարդապետական գաւազան՝ օձազարդ, օձագլուխ՝ ըստ պաշտօնի եւ աստիճանի. «Արդ եթէ ցանկալք աթոռոց եւ գաւազանաց իշխանութեան» (Իմաստ. Զ. 22)։ Հայրապետական գաւազանն աւելի ճոխ է պատրաստուած. գաւազանի գլուխն ունի չորս օձ եւ մէջտեղում՝ փոքրիկ խաչ։

Գաւազանների կարգին է դասուում նաեւ աւա³⁹-ն, որը «պարզ երկար գաւազան մըն է ուղիղ, ու զարդարուն գլխով, զոր կը գործածէ միայն պատրիարքը մայրաքաղաքին մէջ եւ առաջնորդներն իրենց վիճակներուն մէջ՝ հանդիսաւոր ու պաշտօնական առիթներու միայն։ Ասան բարձր պահած տանում են նաեւ հայրապետական պատարագների ժամանակ թափօրի առջեւից»⁴⁰։

Խաչ՝ բնիկ հայերէն բառ է՝ նախալեզուեան khet՝ փայտ արմատից՝ առաջացած հայերէնի khaty-ից ձայնդարձներով, իսկ առաջինը մնացել է միայն պարսկերէնում⁴¹։ Գ. Զահուկեանը բառը միացնում է հնդեւրոպական (s)k (h) ai-d/t՝ խփել, հրել, բռնցֆահարել բառերին՝ բերելով ձայնդարձների տարբեր տիպեր⁴²։ ԳԲ-ն առանձնացնում է երեք իմաստ՝ 1. խաչածեւ փայտ, որի վրայ գամում էին մահապարտին մինչեւ մեռնելը, 2. չարչարանք, վիշտ (փխբ.), 3. կրօնական նշանակութեամբ՝ յատկապէս այն խաչը, որի վրայ խաչեցին Քրիստոսին. «Եթէ թագաւոր է Իսրայէլի, իջցէ այժմ ի խաչէր» (Մատթ. Իէ. 42)։ Արդի հայերէնի բառարաններում արձանագրուած են նաեւ բառի հետեւեալ իմաստները՝ 1. Խաչվերաց տօն, 2. Քրիստոնէութիւն, 3. համաստեղութիւն (աստղբ.), 4. եկեղեցի, ուխտատեղ, 5. խաչի ձեւով գիծ, որ նշանակում է աւելի, պլիւս։

Ճանանչ բառի բուն աղբիւրը նշուած չէ⁴³։ Բազմիմաստ բառ է՝ 1. ճառագայթների խուրձ, 2. շող, ցուրք, 3. Փայլ, 4. ճաճանշոսկր (կզմխս.)։ Որպէս եկեղեցական եզրոյթ՝ այս բառն աւելի ուշ է սկսել գործածուել։ Ծա-

³⁹ Այս բառի ծագման մասին որեւէ բառարանում նիւթ չգտանք։

⁴⁰ Մ. ՍՐԿ. ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ, Դասախօսութիւններ ծիսագիտութեան, Երեւան, 2014, էջ 16։

⁴¹ Տէս ՀՐ. ԱՃԱՌԵԱՆ, ՀԱԲ, հտ. 2, էջ 334։

⁴² Տէս Գ. ԶԱՀՈՒԿԵԱՆ, ՀԼՊ, էջ 147։

⁴³ Հաւանաբար կրկնաւոր կազմութիւն է՝ փոխառեալ իրանական աղբիւրից (տէն Գ. ԶԱՀՈՒԿԵԱՆ, Հայերէն ստուգաբանական բառարան, էջ 487)։

ճանչը սուրբ սեղանի զարդ է՝ խաչ կամ այլ եկեղեցական սրբություն, որի վրայ շինուած են ոսկեայ կամ արծաթեայ ճաճանչներ: «Քանզի ճաճանչ է Աստուծոյ զօրութեանն» (Իմաստ. է. 25):

Պնակէ՝ փոխառեալ է յունարէնից՝ panagia՝ որեւէ սրբի կամ Քրիստոսի փոքրիկ զարդարուն պատկերը, որ եպիսկոպոսներն ստանում էին կաթողիկոսներից եւ շղթայով կախում էին կրծքներին: Բառն ունի միայն կրօնական բովանդակութիւն: «Բնաւ պնակ բառին հետ յարաբերութիւն չունի, յունարէն Բանայիս = Աստուածածին ուսերէն բանակիա հնչուած, եւ արեւելեան տարաշրջութեամբ պանակիա գրուած, սղելով եղած է պնակէ»⁴⁴:

Այսպիսով՝ ծիսական եզրոյթների մէջ մեծ թիվ են կազմում փոխառութիւնները, որոնք արմատացել են հայերէնում: Յօդուածում դիտարկուած բառերի ու եզրոյթների իւրայատկութիւնն այն է, որ նրանցից շատերն այսօր էլ դիտարկուած են իբրեւ ծիսական բառապաշարի գործուն միաւորներ: Մեր առանձնացրած ծիսական թուով 27 պարզ եզրոյթներից 13-ը փոխառեալ են իրանական լեզուներից, 6-ը՝ յունարէնից, 3-ը՝ ասորերէնից, մէկը՝ լատիններէնից, մէկը բնիկ հայերէն բառ է, երեքի ծագումն անյայտ է: Այսպիսով՝ հայերէնի ծիսական եզրոյթների մէջ մեծ թիւ են կազմում պարսկական փոխառութիւնները, որոնցով կազմուել են բազմաթիւ բառեր եւ դարձուածքներ: Համեմատաբար քիչ են ասորերէնից փոխառեալ եզրոյթները, որոնք վերաբերում են քրիստոնէական քարոզչութեան շրջանին: Հայ ինքնուրոյն գրականութեան մէջ յունական ծագում ունեցող կրօնական շատ բառեր վկայուած չեն եւ չեն մտել հիմնական բառապաշարի մէջ: Դրանք նեղուորտ բառեր են՝ յաճախ եզակի վկայութեամբ⁴⁵:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Ծիսական առարկաներ, կրօնական բառ, հինհայերէնեան անուանումներ, ծիսական եզրոյթ, հնդեւրոպական ծագման բառեր, փոխառութիւն, ասորերէն, յունարէն:

⁴⁴ ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, ԾԲ, էջ 177:

⁴⁵ ՏԷՍ Ս. ՊԱՊԻԿԵԱՆ, Հայ կրօնակեղեցական բառապաշարը եւ նրա պատմական զարգացումը: Սեղմագիր, Երեւան, 2017, էջ 31:

РЕЗЮМЕ

Целью данной статьи является изучение слов, характеризующих ритуальные предметы, для которых мы посчитали необходимым выделить названия и термины церковных принадлежностей. Мы изучили 27 терминов, обозначающих ритуальные предметы, названия которых составляют часть религиозно-церковного слоя армянской лексики. Многие слова и термины, относящиеся к этому слою, относятся к дописьменному периоду, записаны начиная с V века, часть из которых в ходе исторического развития претерпела различные семантические изменения. Обрядовые термины мы сочли целесообразным интерпретировать с этимологической и семантической точек зрения, что позволило точно разделить и объяснить их. Церковные термины занимают значительное место в лексике армянского языка, и их изучение представляет ценность как с синхронной, так и периодической точек зрения.

SUMMARY

The purpose of the given article is to study the words characterizing ritual objects, for which we considered it necessary to highlight the names and terms of church accessories. We have studied 27 terms denoting ritual objects, the names of which are part of the religious-ecclesiastical layer of the Armenian vocabulary. Many words and terms related to this layer and belonging to the pre-literate period have been recorded since the 5th century; some of them have undergone various semantic changes in the course of the historical development of the language. We considered it expedient to interpret ritual terms from etymological and semantic points of view, which made it possible to accurately separate and explain them. Church terms have a significant place in the vocabulary of the Armenian language, and their study is valuable both from synchronic and diachronic points of view.

